

УДК 338.43.02 (477)

РЕФОРМУВАННЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН В ІСТОРИЧНОМУ МИНУЛОМУ ТА СУЧАСНА АГРАРНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ*Семенов В.Ф.*

Розглянуто історичний досвід аграрних реформ на тлі теорії циклів економічної кон'юнктури Кондратьєва М.Д.. Здійснена спроба співставити та екстраполювати закономірність циклів на сучасний стан розвитку АПК та аграрну політику України.

Ключові слова: великі цикли, кон'юнктура, знижувальні, підвищувальні хвилі, аграрна реформа, виробничі відносини, форми власності.

Проблеми формування аграрної політики України в контексті ринкової трансформації АПК залишаються в центрі уваги наукової спільноти. Для розробки комплексного підходу до формування сучасної аграрної політики необхідно враховувати безліч факторів і обставин. Так давно відомо, що на процеси розвитку сільського господарства впливають різноманітні об'єктивні та суб'єктивні чинники. До зовнішніх суб'єктивних чинників можна віднести всі економічні та політичні заходи, спрямовані на здійснення аграрних реформ, в ті чи інші періоди існування держави. Актуальним є врахування досвіду минулих епох. Саме на цю актуальність

Методологічно цікаво розглянути судження і дії минулих років, адже в них тій чи іншій мірі є ідеї, які містять у собі момент істини в розумінні вірного шляху реформування сільського господарства.

Метою статті є вивчення історичної логіки розвитку відносин власності і на цій основі об'єктивно сформулювати правильне, справжнє розуміння тенденцій сучасного характеру становлення ринкового механізму в аграрній сфері і зробити висновок про майбутнє ринкових відносин в агропромисловому комплексі України.

Історичний екскурс в далеке і недалеко минуле дозволяє зробити висновок про те, що процеси зміни форм власності і господарювання від общини до хутора; від колгоспу (радгоспу) до кооператива або фермерської асоціації пов'язані з циклами економічної кон'юнктури, добре описані в роботах Кондратьєва М.Д.. Історія російських реформ тісно пов'язана з Україною, тому закономірності, які відкрив цей російський вчений у повній мірі стосуються аграрної історії України.

Кондратьєв М.Д в своїй теорії „великих циклів” розглядає окремі історичні періоди у вигляді „підвищувальних” і „знижувальних” хвиль. Використовуючи історико-генетичний метод дослідження, проілюструємо окремі періоди аграрної історії у формі циклів, які містять в собі „підвищувальні” та „знижувальні” хвилі. Побудову циклів будемо здійснювати, виходячи з основних тез, наведених в 1926р. Кондратьєвим М.Д. в доповіді „Великі цикли економічної кон'юнктури” [2, с. 136-147].

Дотримуючись Кондратьєва М.Д., його цикли можна подати у вигляді хронологічної таблиці (табл. 1).

I, II, III етапи аграрної реформи: „Епоха Великих реформ”, підготовка і проведення яких розтягнулись в Росії (складовою частиною якої була Україна) на декілька десятиріч, була часом, коли уряд зробив з найбільш послідовних спроб модернізувати весь уклад життя Російської імперії, вибір шляху в рамках альтернативи „реформа або стагнація” було зроблено на користь перетворення аграрного питання; політичну (впровадження місцевого самоврядування, реформа суду і армії) культурно-освітню (реформа шкіл, університетів і цензури).

За „Маніфестом” і „Положенням” 19 лютого 1861 р., які відмінили кріпосну залежність, вийшла земська (1864р.), шкільна (1864р.), військова (1874р.) реформи, а також реформи друку, цензури та ін.

Загальне положення про селян у реформі 1864 року затверджувало ліквідацію кріпосного права і надання селянам прав вільних сільських жителів. Однак землі поміщиків були визнані їх

власністю, тому селяни за відведені їм земельні ділянки спочатку повинні були відбувати робочу повинність або платити грошми „тимчасово зобов’язані селяни); потім при укладенні відповідних угод („статутних грамот”) їх залежні відносини з поміщиками остаточно ліквідувались, а казна сплачувала поміщикам вартість тих земель, які відійшли під селянські наділи; після цього селяни були повинні протягом 49 років сплатити свій борг державі щорічними внесками „викупних платежів” (в розмірі 6% від викупної позики). Розміри селянських наділів були різними за розмірами в різних зонах держави (нечорноземної, чорноземної і степової) і складали 1-12 десятин на „душу” чоловічої статі. Середній розмір „душової” ділянки поміщицьких селян складав 3,3 десятини. У власність селяни отримували ті землі, які вони обробляли за часів кріпосного права, трохи зменшені в деяких губерніях („відрізки”).

Таблица 1.

Періоди аграрної історії

Перший цикл	
Підвищувальна хвиля (кінець 1780-х період 1810-1817)	Знижувальна хвиля (період 1810-1817 – період 1844-1855)
Реформи Олександра I і проекти Сперанського -1802 – заснування міністерств замість колегій; -1803-Указ про вільних хліборобів; -1809-„ план державних перетворень Сперанського”; - 1810-заснування Державної ради).	Аракчеєвщина і режим Миколи I -1815 – 1820 – створення військових поселень; - 1837 – 1841- реформування управління державними селянами („реформи Кисельова”); -1842 закон про „зобов’язаних селян”)
Другий цикл	
(Період 1844-1845 – початок 1870-х) 1891 – 1896	
Великі реформи Олександра II (1861-Маніфест про відміну кріпосного права; -1863 – відміна тілесних покарань; -1864 – Земська і Судова реформа; -1870 – Міська реформа; -1874 – Військова реформа.	Контрреформи Олександр III: -1881-Маніфест про незрушеність самодержавства 1886-закон про найом на сільгоспроботи; -1889-затвердження інституту земських начальників, скасування мирових судів в селі, обмеження суду присяжних; - 1890-нове земське положення.
Третій цикл	
(Період 1891-1896-1914-1921)	(Період 1914-1921-1940pp.)
Реформи Вітте-Столипіна -1897 – Грошова реформа Вітте; -1905 – Маніфест Миколи II про політичні свободи; -1906-1906-1909 – Аграрна реформа Столипіна; -1909-1910 – спроба Столипіна провести реформу місцевого самоврядування.	„Військовий комунізм” і „Військовий перелом” -1917-1918 – ліквідація ринку і заміна його держмонополією; -1918 – ліквідація столипінського куркульства; -1918-1921 – продрозкладка; -1927-1929 – початок форсованої індустріалізації; -1929-1933 – форсована насильна колективізація. Голодомор; -1937-1939 – масові репресії; -1939-1948 – загальна мілітаризація та каральне законодавство

Четвертий цикл	
(1940-і період 1969-1972)	(період 1969-1972 – початок 1980-х)
Реформи Хрущова-Косигіна (1956-Х з'їзд КПРС; -1957-1959 – реформа управління господарством, пріоритет територіального аспекту управління країною - раднаргоспи; -1965 – економічна реформа в промисловості і сільському господарстві. Впровадження комплексного підходу до організації виробництва. Виробничі та науково-виробничі об'єднання у промисловості та сільському господарстві. ТВК, АПК тощо.	„Застій” -1969-1971 – припинення економічної реформи і економічних експериментів, перемога „лінії Суслова” в ідеології; - 1977-розгортання „СС-20”, новий злет переозброєння; -1970-1980-ті - гігантоманія в організації економіки: Держагропроми СРСР та союзних республік; перенесення русел рік; канал Дунай-Дніпро тощо.
П'ятий цикл	
(середина 80-х років – кінець 90 років)	
Перебудова, політичні та економічні реформи: (-зміна співвідношення сил в світі наприкінці 80-х, початку 90-х р. Кінець протистояння двох систем; 1. (1985-1991-економічні перетворення, початок переходу до ринкової економіки; 2. 1986-1991 -демонтаж авторитарної командно-адміністративної системи. Реформа політичної влади. Незалежність 1991р., продовження економічних реформ. Конституція 1996 року. Закони України та постанови Уряду про земельну реформу. - початок ХХІ століття. Укази про повну ліквідацію колгоспів в Україні. - поступове становлення нового ринкового аграрного сектору.	1992-1999 - економічна криза, обвальна інфляція, безробіття. Протистояння гілок влади. Псевдоприватизація. Олігархи. Гальмування реформ. Зміни в конституції 2004 році. Обмеження функцій Президента. Протистояння політичних партій, Заходу і Сходу. Зміни в місцевому самоврядуванні. Земельне питання: продавати чи не продавати сільськогосподарські землі. Оренда сільськогосподарських земель у бідних селян, початок ери латифундій.

Українські селяни теж були малоземельними. Землі було вдосталь, але, як і скрізь в Росії, більша і краща її частини належали поміщикам та заводчикам.

Попри очевидну половинчатість, реформа 1861 року стала найважливішою історичною віхою. Але не тільки тому, що мільйони селян були звільнені від кріпосної залежності. В Росії, за справедливою оцінкою класика російської історичної науки –Ключевського В.О., реформа створила „осіле селянство, яке працює на землі, надійно гарантованій йому законом”, тобто були створені всі умови для формування стабільного класу селянства. Не можна обійти і практичні результати: якщо середньорічне виробництво зерна в Росії за 1851-1860 рр. складало 141 млн. чвертей, то в перше пореформене десятиріччя (1862-1870 рр.) – 216 млн. – тобто, зростання на 46%.

Наступним кроком у реформуванні аграрних відносин Росії була Столипінська реформа (за Кондратьєвим: III цикл, „підвищувальна хвиля”), яка передбачала не тільки перетворення в сільському господарстві, але і реформу місцевого самоврядування, зміни соціального законодавства, впровадження загальної початкової освіти.

На той час об'єктивні умови для входження землеробства в загальний господарський обіг вже визначалися; намітився перехід від дрібнотоварного виробництва, заснованого на особистій праці, до крупного товарного виробництва. Причому такий перехід намітився в умовах громадського зем-

леволодіння. Але це було враховано реформаторами, громадська форма господарювання не відповідала західному зразку і сприймалась як перешкода на шляху капіталізації села.

Столипін П.А. намагався зберегти і самодержавство, і поміщиків. Тому він змінив традиційну аграрну політику. Перерозподілу підлягала земля не поміщиків, а селян. Селяни ділились на господарів і пролетарів. Ставку було зроблено на селянина-власника.

Суть реформи полягала в тому, щоб: зміцнити індивідуальну власність на землю; забезпечити вільний вихід з громади; зберегти поміщицьке землеволодіння; вирішити проблему забезпечення селян землею за рахунок політики переселення і створення державного земельного фонду.

Вибір форми власності на землю був вирішальним при розробці правових основ реформи. Указом від 9 листопада 1906 року визнавались: загальна (громадська) власність на землю, надільна (сімейна) і особиста (індивідуальна). Перевага віддавалась індивідуальній власності яка тлумачилась таким чином: особистий власник має право розпоряджатися своєю землею, вимагати об'єднання окремих ділянок в один земельний наділ. Він міг придбати землю, заставити її в селянському банку, продати. Указ не гарантував приватного власника від певного ризику, від можливої втрати власності.

Надільною землею володіла селянська сім'я. Загальна власність не могла бути: відчуженою особою іншого стану; заставленою окрім, як в Селянський банк; проданою за особисті борги; заповіданою окрім, як за звичаєм.

Цією реформою завдавався удар по селянській громаді, очікувалось, що вона має значно ослабнути. Але при цьому мало враховувалась споконвічна російська звичка до общини. Саме зі згаданої причини за 10-річчя затвердили землю у приватну власність лише 23% господарів, а повністю порвали з громадою і вийшли на хутора та обруби 10% селянських господарств. Може існували перешкоди? Дійсно, сільський схід часто не давав дозволу і вихід з громади здійснювався владою земських начальників. Але був тиск і збоку влади. Так, близько 0,5 млн. селянських угідь без їхньої згоди були оголошені переданими до спадкоємного надільного або подвірного володіння під приводом того, що вони не проводили загальних переділів з моменту наділення землею.

Вважалося, що громадське землеволодіння перешкоджає розвитку крупного товарного виробництва. Реформа показала, що вихід з громади був більшим в районах з розвинутим крупним товарним виробництвом. Але з громади виходили перш за все бідняки. А міцні селянські господарства уживались з громадою, прикупували землю.

З метою створення гурту міцних фермерів дозволявся продаж і застава селянських ділянок. Земля повинна бути викупленою у держави та громади. З цією метою створювався Селянський банк, який надавав селянам-одноосібникам позики з розстроченням виплат до 50 років. Держава починала створювати Земельний фонд шляхом закупки земель у поміщиків. За цього фонду мало-земельні селяни могли отримати землю на пільгових умовах. В 1906 – 1913 рр. Селянський банк придбав понад 4 млн. десятин землі.

Разом з тим Столипінська реформа не змінила становище основної селянської маси. Їх земельні наділи були малими, в наділі селянам було передано багато незручних, мало ораних земель. Селяни ставилися до реформи з недовірою.

Селянський двір в Україні складався з двох або трьох поколінь родичів, частина яких в майбутньому (уклавши шлюб), створювали індивідуальне селянське господарство. Тому, типове селянське господарство являло собою невелике підприємство з його багатовіковою агротехнікою та реманентом, власним сівооборотом та сімейною працею. Масштаб виробництва мав як споживчий характер, так і передбачав зв'язок з ринком. Слід зазначити, що успіх діяльності селянського господарства в значній мірі залежав від природних умов і еволюції родини.

За думкою багатьох вчених період, що описаний вище – тобто від скасування кріпосного права до 1917 року – був єдиним періодом відносно вільного розвитку економіки на ринкових засадах. На думку іноземних експертів, які оцінювали рівень та перспективи розвитку Росії напередодні першої світової війни, завдяки столипінській реформі, яка сприяла ліквідації диспропорцій розвитку промисловості і сільського господарства, ця країна могла б здійснити ривок, аналогічний бурхливому розвитку індустрії США в другій половині XIX століття.

Однак, серйозною перешкодою в просуванні до передбачених експертами вершин індустріальної могутності була нестача класу підприємців. Намагаючись утримати владу над економікою, російський уряд детально регламентував приватну підприємницьку діяльність. При цьому ігнорувалася головний принцип ринку: виробництво товарів є ділом не скарбниці, а класу підприємців, здатних організувати як промисловість, так і аграрний сектор економіки, адже в той час виробництво продовольства міцно утримувалося в руках держави.

Однак справа тут не лише в підприємцях, яких ще треба мати в країні, а і в тій регулюючій функції держави, що сприяла б їх появі та розвитку. Особливо це стосується сільськогосподарської галузі, де без державного втручання клас підприємців створити не можливо.

Значного розвитку сільське господарство досягло в період НЕПу, коли, як відомо, аграрна політика включала: заміну продрозкладки продподатком, який чітко обмежив розміри вилучення продукції у селянських господарств; допущення вільної торгівлі; широкий розвиток кооперативного руху; дозвіл на оренду земель і застосування у певних розмірах найманої праці; державне регулювання господарської діяльності за допомогою цін, податків, кредиту; розвиток контракції; поступове налагодження еквівалентного обміну між містом та селом; першочергове відновлення і розвиток сільського господарства як необхідної умови підвищення життєвого рівня народу та індустріалізації країни.

Більш переконливими ніж сільськогосподарська практика НЕПу є праці вчених-аграрників, в першу чергу представників школи Чаянова О.В., в яких пропагувалася обґрунтована ними модель розвитку радянського сільського господарства. Суть цієї моделі – в опорі на сімейні господарства з їх вертикальною інтеграцією з різними кооперативами та агрооб'єднаннями. Віддаючи пріоритет комбінуванню великих і малих суспільних форм господарювання, Чаянов О.В. та його послідовники вважали сімейне господарство однією з найжиттєздатніших і перспективних форм сільськогосподарського виробництва. Варіант Чаянова О.В. був кращою альтернативою розвитку аграрної економіки Радянського Союзу в 20-і роки 20-го століття [5, с. 159].

Однак в 1929 році така життєспроможна і перспективна форма господарювання була знищена, а стратегією розвитку сільського господарства протягом десятиліть стали державна продовольча монополія, обмеження форм виробництва в основному колгоспами і радгоспами, позаекономічний примус до господарювання на землі і позаекономічні форми вилучення виробленого продукту, продаж продукції за директивними цінами і безоплатне фінансування, зрівнялівка в розподілі та ін. Ну а кінцевий результат – загострення продовольчої проблеми, наростання з кожним роком відставання від інших країн, в тому числі і від тих, що розвиваються, як за рівнем продуктивності праці, так і за урожайністю полів, продуктивністю тварин, погіршенням природно-ресурсної економічної бази, величезними втратами виробленої сільськогосподарської продукції, зростанням соціальних проблем села.

В Україні прийнято багато Законів і постанов по реформуванню аграрних відносин. Це постанови Верховної Ради „Про земельну реформу”, „Про прискорення земельної реформи і приватизації землі”, „Про форми власності на землю”, а також закони: „Про фермерство”, „Про оренду”, „Про колективне підприємництво”, „Земельний кодекс”.

Мета сучасної аграрної політики в Україні – вирішити продовольчу проблему – вивести агропромисловий комплекс на світовий рівень на основі ринкових відносин. Ця політика полягає перш за все в удосконаленні земельних відносин, в затвердженні широкого реформування АПК України. Ця орієнтація сформована порівняно недавно і тому її остаточне затвердження і визначення ще не настало.

В агропромисловому комплексі України вже відбулися глибокі соціально-економічні зміни: формується багатокладна економіка на основі різних форм власності з одночасною трансформацією виробничих відносин, здійснюється земельна реформа, функціонують кооперативи, селянські та фермерські господарства, формально не існує колгоспів, розвиваються орендні відносини.

Ядром економічної політики є виробничі відносини, а в них – відносини власності. Тому стратегічна мета полягає в такій побудові цих відносин, щоб виробник мав право власності і взаємодіяв з партнерами на основі добровільного вибору, взаємних інтересів і економічної відповідальності.

Відносини власності, побудовані на пріоритеті особистої зацікавленості і права власної (приватної) власності, визначають конкретні напрямки і механізми реалізації аграрної політики. Тому принциповою особливістю соціального змісту сучасної аграрної політики є її спрямованість на отримання свободи вибору видів і форм господарської діяльності, яка забезпечує реальне право власності на засоби виробництва і результати своєї праці.

ВИСНОВКИ

Важливого значення в аграрній політиці на сучасному етапі розвитку набуває усвідомлення прямого зв'язку змін в аграрній сфері з глибокою реформацією всієї системи відносин власності. Занадто деформована і застаріла система відносин власності в нашій країні довго була, і на жаль, досі продовжує лишатися однією з головних перешкод на шляху ефективного аграрного реформування.

В Україні ми маємо хоч і зрозумілу, але не достатньо систематизовану і теоретично мало обґрунтовану концепцію аграрної реформи, яка не в повній мірі підкріплена дійовими правилами і суспільно-політичними гарантіями і яка на жаль мало впливає на зростання рівня економічних показників АПК та на життя аграріїв.

Для подальшого ефективного функціонування суспільного, кооперативного, фермерського, селянського господарства в Україні потрібно добре вивчити та врахувати історичний досвід. Необхідні також цільові державні дотації, величезні матеріальні та фінансові ресурси, створення спеціального сервісного обслуговування, гнучка податкова політика і система податкових пільг для стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції, система ціноутворення і страхування, яка б дозволяла державі гарантувати виживання виробникам сільськогосподарської продукції в умовах погіршення ринкової кон'юнктури. В політиці управління сільським господарством повинні бути свої пріоритети. Ці пріоритети полягають в оптимальному поєднанні форм господарювання, у справедливій аграрній політиці держави, особливо щодо земельної реформи. До розпродажу землі треба підходити обережно, не слід продавати її будь-кому - вона має належати тим, хто безпосередньо пов'язаний з аграрним виробництвом. Врахування досвіду минулих епох має сприяти підвищенню ефективності аграрного комплексу України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дем'яненко С. До питання про стратегію розвитку аграрної політики України // Економіка України.-2004.-№8.-С.72-79.
2. Кондратьев Н.Д. Избранные сочинения / Ред. колл Л.И. Абалкин и др.- М.: Экономика, 1993.- 543с.
3. Про стратегію трансформації АПК і забезпечення продовольчої безпеки України: // Економіка АПК.-2000.-№8.-С.3-36.
4. Саблук П.Т., Юрчишин В.В. Концептуальні основи розробки аграрної (аграрно-продовольчої) доктрини України.-К.: УААН ІАЕ, 2002.-29с.
5. Чаянов А.В. Избранные сочинения.- М.: Московский рабочий, 1989.-368с.